

РАЗДЗЕЛ VI

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

УДК 811.161.3'367.4-26'04 «16»

СКЛАДАНАЗАЛЕЖНЫЯ СКАЗЫ З ДАДАНЫМІ МЕСЦА Ў ПОМНІКАХ СТАРАБЕЛАРУСКАЙ ПІСЬМЕННАСЦІ

С. М. Макітрук

Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа

*Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі,
вул. Сурганава, 1/2, 220072, г. Мінск, Беларусь, svetmakitruk@mail.ru*

У артыкуле разглядаюцца складаназалежныя сказы з даданым месца ў помніках старабеларускай пісьменнасці XIV–XVI стст.; месцазнаходжанне даданага месца ў складаным сказе: звычайна даданая частка размяшчаецца пасля галоўнай, калі ж даданая частка стаіць у сярэдзіне галоўнага сказа, то яна непасрэдна адносіцца да акалічнасці ў галоўным сказе; сродкамі сувязі выступаюць злучнікі дзе, куды, адкуль і размяшчаюцца на пачатку даданага месца; акалічнасць месца, якая ўдакладняецца або раскрываецца зместам даданай часткі, звычайна выражаецца займеннікавымі прыслоўямі там, туды, адтуль, усюды, адсюль, якія выконваюць ролю суадносных слоў.

Ключавыя словы: складаназалежны сказ; даданы месца; суадносныя словы; займеннікавыя прыслоўі; злучнікі і злучальныя словы; старабеларуская пісьменнасць.

У апошнія гады заканамернай з'яўляецца цікавасць да вывучэння складаназалежнага сказа, бо ён адносіцца да ліку тых граматычных катэгорый, якія на працягу гістарычнага перыяду існавання ўсходнеславянскіх моў зазналі істотныя змены. «Сінтаксічныя канструкцыі, што ўжываюцца для абазначэння месца і напрамку пашырэння дзеяння» [1, с. 155], займаюць важнае месца ў тэкстах помнікаў старабеларускай пісьменнасці. Як адзначаюць даследчыкі, даданыя месца з'яўляюцца адным з найбольш старажытных тыпаў даданага сказаў, у якіх не адбылося значных змен ні ў структуры сказаў, ні ў складзе сродкаў сувязі на працягу ўсёй гісторыі развіцця мовы [1, с. 155; 2, с. 215; 3, с. 295]. У старабеларускай мове, як і ў сучаснай, даданы сказ можа ўказваць на месца або напрамак дзеяння і паясняць выказнік галоўнага сказа непасрэдна або праз акалічнасць месца. Даданыя месца далучаліся да галоўнага пры дапамозе слоў *где* (кгде, игде), *куды*, *отколь* (отколе), *покуль* (поки, поколе, поколь), якія выступалі ў ролі злучнікаў ці злучальных слоў, і суад-

носных прыслоўяў *тамъ, туды, тутъ* і інш. Першая фіксацыя, як адзначана ў «Гістарычным слоўніку беларускай мовы», складаназалежнага сказа з даданым месца датуецца XIV ст.: *кде смолвѣтъ тутъ будетъ судъ* (АЗР, I, 1, 1340).

Самым распаўсюджаным у помніках старабеларускай пісьменнасці¹ сродкам сувязі даданай часткі з галоўнай выступала злучальнае слова *где*, якое абазначала месца, дзе адбываецца дзеянне або пра якое гаворыцца ў галоўным сказе. Злучнік (або злучальнае слова) звычайна знаходзіўся ў пачатку даданага, а суадноснае слова стаяла ў пачатку галоўнага сказа або ў яго канцы і залежала ад таго, дзе стаяў даданы месца з *где*. Калі даданы сказ быў у прэпазіцыі, то галоўны сказ пачынаўся суадноснымі словамі *тамъ, тутъ (тутю)* і інш.: *ино тымъ людемъ волнымъ воля, гдѣ хотятъ, тутъ живутъ* (АЗР, I, 65, 1449); *Гдѣ есть ненавистъ, там милости нѣтъ* (Трыст., 766); *Где несть ограждения тамъ будетъ потерто обилие игде несть жены тамъ востогнетъ немощный* (Скар. ІС, 59).

Выпадкі, калі ў старабеларускіх тэкстах у якасці суадноснага слова выступае прыслоўе *тутъ (ту)*, адзінкавыя, іх можна сустрэць у помніках дзелавай (акты, граматы), свецкай («Аповесць аб Трышчане», «Аповесць аб Баве») і рэлігійнай (кнігі Бібліі Ф. Скарыны) пісьменнасці: *а гдѣ будетъ намъ... любо... ту мы владыку поставимъ по своей воли* (АЗР, I, 87, 1470); *Гдѣ сила, тутъ и памет* (Трыст., 123); *Где много есть сновъ, ту много есть суеты и словъ без числа* (Скар., ЕК, 9). Такія словы спарадычна адзначаліся ў пісьмовых помніках XIV–XVI стст., а потым паступова выцесніліся ўказальным займенніковым прыслоўем *тамъ*, якое сёння шырока выкарыстоўваецца і ў сучаснай літаратурнай мове, і ў беларускіх народных гаворках.

Калі галоўны сказ стаяў на першым месцы, то суадноснае слова *тамъ* знаходзілася ў яго канцы, перад злучнікам (або злучальным словам) *где* даданага: *Тежъ за ся кожды можетъ лововъ поживати, тамъ гдѣ теперь суть ловы* (АЗР, I, 120, 1492); *волѣлъ бых тамъ, гдѣ видѣлъ болишъ смерть мою* (Трыст., 111); *по^улимо тамо кде чоули есмо ихъ быти* (Пак. Хр., 33). Аднак даданы месца можа аддзяляцца ў помніках ад слова, да якога адносіцца, іншымі членамі галоўнага сказа: *где люди твоей милости того чѣка поймають в границахъ твоей милости, нехай дей его тамъ же ибесять* (КСД, 1249, 1518). У сучаснай беларускай мове ўжыванне суадноснага слова ў сярэдзіне галоўнага з’яўляецца адступленнем ад літаратурнай нормы.

¹ Матэрыялам для даследавання паслужылі тэксты дзелавых, свецка-мастацкіх і рэлігійных помнікаў XIV–XVI стст.

Таксама даданы месца мог знаходзіцца і ў сярэдзіне галоўнага: *И панъ Микола^с рекъ: земля тамъ, где она ставъ нарядила, не наша, але братаніча нашего* (КСД, 559, 1507); *коро^л ... та^м гдѣ ва^лка была пе^рве^н почата ѿбачи^л и^х* (Троя, 246).

Акрамя таго даданы з *где* можа раскрываць змест акалічнасці месца ў галоўным сказе, якая выражана назоўнікам з прыназоўнікам: *стали подли потока Малого Криховца, у Круглыхъ лозъ, кдѣ переходитъ дорога отъ Зудецова къ долинѣ* (АЗР, I, 42, 1421); *И рокъ есмо той присязе положыли тамъ на имени, гдѣ шкоды сталися, мають присягнути въ чотырехъ недѣляхъ* (КСД, 1283, 1518). Такія сказы сустракаюцца толькі ў тэкстах дзелаваых помнікаў. Іншым разам вызначыць, які від даданай часткі перад намі, даволі няпроста. Калі ў галоўным сказе ёсць указальнае займеннікавае прыслоўе *тамъ*, то даданая частка абазначае месцазнаходжанне аб'екта, прадмета і г. д. Калі ж указальнае займеннікавае прыслоўе *тамъ* адсутнічае, то вызначэнне віду даданай можа выклікаць цяжкасці: *дали бы имъ тую скриню подъ чотырма ключами, где тая помочъ маеть збирана бытъ* (КЗ, 410, 1486); *до того року послѣднего, такы не слышимъ, гдѣ суть* (АЗР, I, 37, 1415).

У помніках свецка-мастацкага жанру злучальнае слова *где* магло ўжывацца ў значэнні 'куды': *Або не хочете ити, гдѣ я велю* (Трыст., 80); *хочем тѣ повезти гдѣ ты велии* (Бава, 148).

Злучальнае слова стараславянскага паходжання *идеже*, якое адносілася непасрэдна да выказніка галоўнага сказа, сустракаецца вельмі рэдка толькі ў рэлігійных помніках старабеларускай пісьменнасці і зусім не адзначаецца ў дзелаваых і свецка-мастацкіх: *хочете вѣрити смотрѣте се мѣсто иде же положень бы^л* (Чэця, 3276); *Вѣрхи седми нбсъ... ес коло зодееское. И идеже соут вѣ. нелестныѣ звѣзды* (Неба, 636). У сучаснай беларускай мове даданы месца з *идеже* не ўжываецца і сустракаецца толькі ў народных гаворках.

Акрамя суадносных слоў *тамъ* і *тутъ* у свецкіх помніках зрэдку ўжываецца слова *всюды*: *и ехалъ всюды, гдѣ слышал соимы рыцѣрские* (Трыст., 95); *угровѣ гдѣ идно наперли, всюды великую поражку чынили* (Атыла, 177).

Пад уплывам польскай мовы ўжываліся злучальнае слова *гдеколько* і злучнік *кдды* ў дзелаваых, свецка-мастацкіх і рэлігійных тэкстах, напрыклад: *и^х где ко^лвекъ его ѿвиди^л або по^мкае^л, маеть по^смати* (Ст. 1566, I, 93); *ѣ тебе хочу ускоре видети гдѣколве будешь* (Трыст., 85); *гдеколвекъ бы былъ повѣдаеть бискѣпъ, хотъ в римѣ, хотъ в рекѣ, хот в костан^тинополю тоееж естъ годности заслуги і иерейства* (Апакр., 82); *хочу сѣ пустити по мору, кдды ми fortuna прынесеть*

(Трыст., 23). Аднак заўважым, што злучнік *кгда* ўжываўся пераважна для далучэння дадanych часу і са значэннем месца ў помніках пісьменнасці ўжываўся спарадычна.

Даданы месца з адносным займенніковым прыслоўем *куды* (куда) у якасці злучальнага слова адзначаецца ў помніках даволі рэдка, але сустракаецца ў прааналізаваных дзелах, рэлігійных і свецка-мастацкіх тэкстах. Як і адпаведны даданы з *где*, ён паясняе выказнік галоўнага: *узять ему свои товаръ куда хочет* (РЛА, 165, 1407); *пойди ѿт на^с коуды же хоцещи* (Чэцця, 4); *а они мають пойти добровольно, куды всхотятъ, отъ него прочъ со всеми своими статки и з житомъ* (КЗ, 645, 1496); *Тогда поглядела Ижота куды поехали витези, и вбачила* (Трыст., 93). У якасці суадноснага слова пры куды выступае акалічнасць месца, выражаная прыслоўем *туды*: *и куды есмо ехали, туды грани казали сыпати* (КСД, 1556, 1521).

Даданы месца са злучальным словам *отколе* (откуль), як і з папярэднім адносным прыслоўем *куды*, ужываўся даволі рэдка. У прааналізаваных тэкстах адзначаны толькі ў трох помніках – «Аповесці аб Трышчане», Чэцці і Літоўскай Метрыцы (Кніга судных спраў): *Дайте ми конѧ и зброю, и поеду, ѿтколе есмо прыехали* (Трыст., 105); *а ѿ Суходольское граници вели насъ до тоежъ долины межою, полемъ верхъ ставу Сабневского, ѿколе ся початокъ взялъ* (КСД 1446, 1520); *бг ... возышо^л тамъ гдѣ^{жс} пѣрвѣ^ѣ бы^л. и возне^слъсѧ. ѿ^мколѣ^ѣ жь. николи жь не разлѣчилсѧ* (Чэцця, 209). Даданы месца з *адкуль* ўжываецца як у сучаснай беларускай мове, так і ў народных гаворках.

Выпадкі выкарыстання **часавага злучніка** *покуль* (*поки, поколе, поколь*) для абзначэння месца адзначаюць А. П. Груца [1, с. 163] і В. І. Баркоўскі [2, с. 152]: «<...>такія факты гавораць аб магчымасці выражэння прасторавых і часавых адносін у старажытнай мове аднымі і тымі ж граматычнымі сродкамі, што сведчыць пра генетычную сувязь паняццяў прасторы і часу». Гэтыя злучнікі выражалі не толькі напрамак дзеяння галоўнага сказа, але і пашырэнне яго да таго месца, да якога пашырана дзеянне даданага (упершыню такія канструкцыі сустракаюцца ў Дагаварнай грамаце 1442 г., а далей – у граматах 1459 г. і 1483 г., актах, якія адносіліся да Заходняй Расіі, кнігах Літоўскай Метрыкі): *въ земли и въ воды, у вотчину нашу не вступатися покуль рубежъ Новосильской и Одоевской земли* (АЗР, I, 78, 1459); *И естли бы ѿнъ тымъ светкомъ его вериль безъ присеги, и ѿни неха^с безъ присяги светъчатъ и граници заведить, поколе Сверженьское, а Неверовъщина – какъ продалъ Ганисъ* (КСД, 725, 1511); *нижли въ томъ листе выписуетъ, ижъ мають ѿни кригою въ реци Сервечи, ѿверху ставу, рыбы ловити, поки затока старѧ была за пана подскарбего* (КСД, 1319–1320, 1519); *ты и завель*

мне, *покуля* бы я тотъ форостъ вырубати мела (АВК, XXI, 338, 1558); Дали есмо ему землицы дубровы ... подлѣ рѣки бобры, до тыхъ мѣстъ, *покуль* болото зашло (РПП, 175, XVI ст.). Даданы з такім злучнікам у названых тэкстах займаў месца пасля галоўнага. У «Кнізе Віцебскага земскага суда 1533–1540 гг.» сустракаецца выпадак ужывання даданага з *пакуль* перад галоўным: *покуль предкове твои ... к плебанеи держали поткуль хотимъ и завести* (КВЗС, 1396, 1540). У сучаснай беларускай мове даданы месца з *покуль* (*поки, поколе, поколь*) не ўжываецца, сустракаючыся вельмі рэдка толькі ў народных гаворках.

Такім чынам, у помніках старабеларускай пісьменнасці для падпарадкавання даданага месца галоўнаму ўжываліся злучальныя словы *где* (*кѣде*), *куда*, *откуль* (*отколе*), *покуль* (*поки, поколе, поколь*). У галоўным сказе з імі суадносяцца ўказальныя прыслоўі *тамъ, туды і всюды*. Самым распаўсюджаным сродкам сувязі даданай часткі з галоўнай у помніках дзелявых, свецка-мастацкіх і рэлігійных жанраў з'яўлялася злучальнае слова *где*, менш ужывальнымі былі *куда* (*куда*), *отколе* (*откуль*). Толькі ў помніках рэлігійнага жанру ўжываецца прыслоўе *идеже*. У сучаснай літаратурнай мове засталіся толькі злучальныя словы *дзе, куды, адкуль* і суадноснае слова *там*. У народных гаворках і сёння ўжываюцца злучальныя словы *идеже, покуль* (*поки, поколе, поколь*) і суадноснае слова *тут*.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. Груца, А. П. Развіццё складаназалежнага сказа ў беларускай мове (на матэрыяле помнікаў беларускай пісьменнасці XIV–XVII стст. і сучасных беларускіх гаворак) / А. П. Груца. – Мінск : Навука і тэхніка, 1970. – 270 с.
2. Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков : Сложноподчиненное предложение / Отв. ред. член-корр. АН СССР В. И. Борковский ; АН СССР, Ин-т рус. яз. – М. : Наука, 1973. – 390 с.
3. Стеценко, А. Н. Исторический синтаксис русского языка / А. Н. Стеценко. – М. : Высш. школа, 1972. – 360 с.